

Gereformeerde kerken in de provincie Groningen: een late nalezing

In de afleveringen 2 en 3 van de jaargang 1993 (hierna: GK 1993) hebben Gerrit de Jong en schrijver dezes een overzicht gegeven van de Gereformeerde kerkgebouwen in de provincie Groningen¹. Dat artikel heeft, zoals we tot ons genoegen uit reacties van lezers konden opmaken, menigeen opmerkelijk gemaakt op de vaak verrassende architectuur van deze bouwwerken. Anderen zonden ons aanvullingen op de door ons verzamelde gegevens, of brachten nuanceringen aan op onze interpretaties. In het onderstaande artikel gaan we nader in op deze reacties, waarvoor wij de lezers hartelijk dank zeggen. Tevens wordt van deze gelegenheid gebruik gemaakt om enige recente ontwikkelingen met betrekking tot het bezit aan Gereformeerde kerken aan te geven.

Aanvullingen en verbeteringen

De heer H.J. Veldman te Ten Post berichtte ons dat in weerwil van wat wij op gezag van het overzichtsboek *Honderdvijftig jaar gereformeerde kerkbouw* (Kampen, 1986) 82 hadden geschreven over de Gereformeerde kerk in Appingedam (GK 1993, p. 95), dit gebouw niet was afgebrand, maar minder dramatisch – gesloopt. Het grotere gebouw van Egbert Reitsma, dat in het artikel uitvoerig is behandeld, kwam ervoor in de plaats. Van

de kerk in Ten Post deelde hij mee dat deze in 1846 werd gebouwd voor f 1400 door Tabo Timmer, houtkoper aldaar. In 1855 verrees de pastorie, waarna in 1870 het kerkgebouw werd vervangen door C. Huizinga en P. Post. Eerstgenoemde was ook betrokken bij de afbraak in 1868 van de houten bekroning die in 1847 op de toren van Huizinga was gebouwd². In 1913 werd de kerk vier meter verlengd om plaats te bieden aan een galerij met zitplaatsen en orgel.

Wel door brand verdwenen is inmiddels de Gereformeerde kerk van Kiel-Windeweer (GK 1993, p. 50, afb. 1). Hoewel de kerk al gesloten was en een andere bestemming zou krijgen, werd er nog gestookt om het orgel voor verval te behoeden voordat het zou worden verkocht. Door oververhitting van de kachel brak op 14 februari 1994 een felle brand uit die het hele gebouw met het orgel heeft verwoest. Daarmee is het oudste nog bestaande en vrijwel ongewijzigd bewaard gebleven Gereformeerde kerkgebouw in de provincie (1858) verloren gegaan.

Eveneens verdwenen is de Westerkerk met bijbehorende pastorie uit 1907 van Tjeerd Kuipers in de stad Groningen (GK 1993, p. 63-64). In het artikel was al sprake van het voornemen het buiten gebruik gestelde complex te slopen, dat ondertussen door krakers werd bewoond. Nadat nog in datzelfde jaar met de afbraak was begonnen, moest deze begin 1994 op last van de Raad van State worden gestaakt, omdat de gemeente verzuimd had drie omwonenden die het bouwwerk wilden behouden, in een hoorzitting hun bezwaren uiteen te laten zetten. Aan de uiteindelijke beslissing heeft dit niets meer veranderd: behoud en herbestem-

1 Het interieur van de kerk in Kiel-Windeweer, dat in 1994 geheel uitbrandde.

2 De pastorie en de kerk in Ten Post, respectievelijk gebouwd in 1855 en 1870. De kerk heeft sindsdien haar dakruiter verloren en de pastorie is in 1967 door een minder markant huis vervangen.

1 G. de Jong en K. van der Ploeg, 'Gereformeerde kerken in de provincie Groningen', *Groninger Kerken*, X (1993) 50-69 en 90-107.
2 W. Faber en R. Wobbes, 'De torenbouw van Huizinga', *Groninger Kerken*, V (1988) 91-95, hier 95.

3 De afbraak in 1994 van de door Tjeerd Kuipers ontworpen Westerkerk (1907) in Groningen.

ming waren al als financieel onhaalbaar bestempeld. Op het in 1996 naar een ontwerp van C. Kalfsbeek voltooide flatgebouw, dat er voor in de plaats is gekomen en ongeveer de hoogte van de toren heeft, prijkt als herinnering de oude torenhaan. In Uithuizen (GK 1993, p. 56) is, naar de heer A. Bolt te Rotterdam berichtte en ook drs. T. Juk te Hattem meedeelde, het dwarschip eerst in 1892 volgens een ontwerp van de Groninger architect T.R. Huizinga aan de kerk van P.E. Marema uit 1866 toegevoegd. In 1905 werd het gebouw door Y. van der Veen met een vleugel uitgebreid. Bij deze gelegenheid werd de voorgevel aangepast aan de modernere trant van het nieuwe gedeelte. Ook het meubilair werd toen gemoderniseerd; zo werd de oude preekstoel met klankbord (een ontwerp van Garnt Danhof uit 1874) vervangen door een platformkansel. Het orgel werd niet rechtstreeks overgenomen uit Frankfort, zoals wij op gezag van Gierveld schreven (GK 1993, p. 66, noot 46). Het was in 1878

door E.F. Walcker & Co. te Ludwigsburg gebouwd als tijdelijk instrument voor de door brand getroffen Dom in Frankfort. In 1891 verhuisde het in diezelfde functie naar de Sankt Stefani in Bremen, vanwaar het in 1906 voor Uithuizen werd aangekocht door H. Bos Kzn. uit Rotterdam, over wie hieronder meer. In 1907 werd het tenslotte geplaatst en in gebruik genomen. De laatste omvangrijke restauratie van de kerk vond plaats in 1988. Vergeleken met de ongelukkige verbouwing in 1958 betekende dit herstel een sterke verbetering van het interieur³. De heer W. Duinkerken te Veenwouden meldde dat in 1843 – niet in 1842, zoals wij schreven (GK 1993, p. 52) – in Ezinge een geheel nieuwe kerk werd gebouwd op een andere plek, namelijk aan de Nieuwestreek. Dat verschilt wezenlijk van wat wij suggereerden met onze omschrijving 'vrijwel herbouwd'. Dit betekent ook dat de nog bestaande kerk uit 1875 niet ter vervanging van de oude Doopsgezinde Vermaning is gebouwd

(GK 1993, p. 54), maar van het gebouw uit 1843⁴. Het uitwendige van deze kerk is nog gaaf, maar van de inrichting is door wijzigingen sedert 1958 zo goed als niets bewaard gebleven. Ook de kerk van Meeden is een voorbeeld van een ongelukkige modernisering, wat in dit geval vooral ook aan de buitenzijde zichtbaar is: van de ornamentiek die de aantrekkelijkheid van de voorgevel uit 1868 uitmaakte, is omstreeks 1975 niets overgebleven.

Er zijn ook verheugender berichten. Zo is de preekstoel in de kerk van Middelstum, die omstreeks 1955 op ongevoelige wijze van een schrootjesbetimmering was voorzien, in 1992 weer van zijn ontsierende omhulling ontdaan. Helaas was de preekstoel sterk door houtworm aangetast. Met behoud van originele gedeelten bleek het mogelijk een verantwoorde reconstructie te maken – aldus mededelingen van de heer W. Veldman te Middelstum. Ook in Aduard bestaat, zoals de heer J. Loer te Aduard schrijft, het voornemen,

4 De kerk in Uithuizen uit 1866 met het in 1892 gebouwd dwarschip.

5 Pastorie (1877), consistoriekamer (1907) en kerk (1875) in Ezinge, een waardevol ensemble. Helaas is het interieur van de kerk in 1958 en later opgeofferd aan de waan van de dag.

6 en 7 De uit 1868 daterende voorgevel van de kerk in Meeden met zijn schilderachtig conglomeraat van classicistische, gotische en barokke elementen is omstreeks 1975 hoogst verdrietelijk gemoderniseerd.

3 Voor de bouw en inrichting zie verder: A. Bolt, *150 jaar Gereformeerde Kerk Uithuizen* (Uithuizen, 1985) 191-207; voor het orgel 210-212.

4 Zie verder: W. Duinkerken, *De Gereformeerde Kerk te Ezinge 1835-1975. Van Christelijk Afgescheiden tot Gereformeerd* (z.p., 1976) 17, 19, 35, 47-49.

de modernisering, die hier eveneens vooral in een schrootjesbetimmering van de preekstoel (gepaard aan het afzagen der ornamenten) heeft geresulteerd, ongedaan te maken. Hopelijk zal het ongenoegen in Garrelsweer over de soortgelijke schrootjesbetimmering van de in 1912 door Y. van der Veen ontworpen preekstoel ook daar tot herstel van de historische vormgeving leiden. En dan zou ook de preekstoel in Zijldijk mogen volgen.

De beschikbare plaatsruimte stond niet toe om in 1993 alle kerkgebouwen te noemen, laat staan uitgebreid te behandelen. Een van de kerken die toen slechts zijdelings werden besproken, is de Gereformeerde kerk in Uithuizermeeden uit 1874 (GK 1993 p. 57). Ook over dit gebouw verstrekte de heer Juk aanvullende gegevens. Het werd ontworpen door architect Selms, die in 1871 als opzichter was betrokken bij de bouw – naar ontwerp van A. Schotanus – van de Gereformeerde kerk in Winsum (GK 1993, p. 54, 55). De uitbreiding in 1922 van de kerk in Uithuizermeeden kwam tot stand onder leiding van de architect P.H. Offringa uit die plaats⁵. Zowel de kerk in Uithuizen als die in Uithuizermeeden bezat, naar de heer Juk meedeelt, oorspronkelijk ter weerszijden van de preekstoel 'hoge banken' met een overhuiving voor de ambtsdragers en het predikantengezin. De vergroting in 1906 van de kerk in Winsum met twee zijvleugels staat op naam van Tjeerd Kuipers, over wie in het artikel uitgebreid is bericht (GK 1993, p. 62-66)⁶. Over Warffum bericht de heer Juk nog dat de eerste kerk (met 200 zitplaatsen) er in 1839 is gebouwd. De groeiende gemeente noopte in 1886 tot het bouwen van een nieuwe kerk. Architect was T. Huizinga, aannemer J. Zeldenrust te Warffum.

Van de heer J. Por te Groningen ontvingen we enkele correcties aangaande twee kerken in de stad. Van de Zuiderkerk (GK 1993, p. 63) schreven we, uitgaande van de plattegrond en de perceelgrenzen, dat de deuren ter weerszijden van de kansel blind waren. Dat was volgens de herinnering van de heer Por, die daar eind jaren vijftig organist was, later niet meer het geval, want toen kwam de kerkeraad binnen door de rechterdeur. Kennelijk was er inmiddels een vertrek achter de kerk gebouwd.

Ook over de Noorderkerk (GK 1993, p. 67) leverde hij nadere gegevens. Alleen de

8 en 9 Achter de schrootjes die de preekstoel in de kerk in Middelstum jarenlang ontsierden, was de oorspronkelijke detaillering grotendeels bewaard: zij is in 1992 hersteld en gereconstrueerd.

onderbouw van de kansel is met zwart marmer bekleed, de vier zware kolommen en de benedenstrook van de orgelwand zijn, anders dan wij schreven, niet van marmer, maar slechts als imitatie-marmer geschilderd en, naar hij eraan toevoegt, "niet eens zo'n beste imitatie". Bij de bouw van het nieuwe orgel in 1982 is het front weliswaar aangepast, maar de onderbouw, de bastorens en al het snijwerk zijn van het orgel uit de bouwtijd van de kerk overgenomen. Vergelijking van het oude en het nieuwe front leert dat er nu een echt rugwerk is gekomen, terwijl het hoofdwerk kleinere pijpenvelden heeft.

De heer Juk wees er verder op, evenals de heer Duinkerken en de heer J. Kruizinga te Groningen, dat Renske Nauta met wie ds. Jelte Nederhoed in Middelstum trouwde, niet, zoals wij schreven (GK

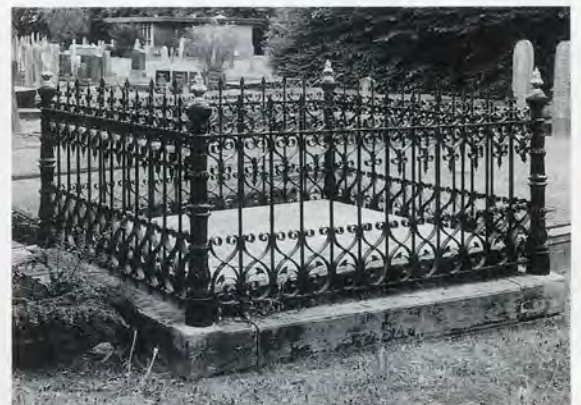
1993, p. 57), veel jonger was dan haar bruidegom, maar juist ruim twintig jaar ouder; het staat overigens goed vermeld in onze bron (aldaar, noot 18).

Het werk van architect Y. van der Veen

Over architect Y. van der Veen (GK 1993, p. 54, 62, 65) kan inmiddels worden gemeld dat hij ook de Gereformeerde kerk in Garrelsweer (1912) heeft ontworpen en dat hij de negentiende-eeuwse kerk van Veendam, die in de jaren zestig van deze eeuw werd vervangen (GK 1993, p. 105), heeft verbouwd. Geleidelijk aan begint zijn oeuvre niet alleen duidelijker contouren te krijgen, maar blijkt bovendien dat het ook kwantitatief omvangrijk is geweest. Zo staat van de kerk in Haren (1913) vast dat deze door Van der Veen is ontworpen. In 1961 heeft een omvangrijke restauratie plaatsgevonden door Egbert Reitsma en zijn zoon L.H. Reitsma.

10 De nadrukkelijk vormgegeven voor-gevel van de kerk in Uithuizermeeden.

11 Het graf voor Renske Nauta (1815-1890) en ds. Jelte Nederhoed (1835-1898) in het kwartier der aanzienlijken op de begraafplaats van Middelstum.

5 Uitbreider in: F. Visscher, *150 jaar Gereformeerde Kerk Uithuizermeeden 1935-1985* (Uithuizermeeden, 1986) 94-98.

6 H.B. Gerritsma, *Gereformeerde kerk van Winsum-Obergum 1843-1993* (Winsum, 1993) 33-38, 55-57, 86-92.

12, 13 en 14 De kerken in Garrelsweer (1912), Haren (1913) en Aduard (1914), die ook tot het oeuvre van Y. van der Veen behoren. De spits van de Harener toren is in 1961 door E. en L.H. Reitsma gewijzigd.

Bij die gelegenheid is de bovenzijde van de toren vernieuwd. De toen aangebrachte terugspringende spits roept die van Kollum uit 1925 in herinnering. Recentelijk heeft archiefonderzoek van de heer Loer het vermoeden bevestigd dat ook de kerk in Aduard (1914) onder architectuur van Van der Veen is gebouwd. Vergelijking van de kerken in Garrelsweer, Haren en Aduard en de door Van der Veen aan de kerk van Uithuizen aangebrachte wijzigingen met enkele andere kerken doet vermoeden dat ook deze aan Van der Veen moeten worden toegeschreven. Het gaat om de kerkgebouwen in Schildwolde (1911) en Siddeburen. Van dit laatste gebouw hebben we indertijd (GK 1993, p. 91) gemeld dat het in 1912 door het bureau Buitenkamp en Luxema was gebouwd, maar dit zullen veeleer de aannemers zijn geweest; het bouwwerk is overigens eerst in 1913 voltooid. Bij al deze gebouwen vinden we hoge ge-

koppelde vensters, maar ook overigens zijn opvallende overeenkomsten vast te stellen. Zo zijn opbouw en decoratie van de torens in Aduard en Haren vrijwel identiek, ook al is de eerste half ingebouwd. De half ingebouwde torens van Schildwolde en Siddeburen vertonen onderling grote gelijkenis, terwijl de afzonderlijke afdekking van de portaalzone in Siddeburen weer overeenkomt met de situatie in Garrelsweer. Deze twee kerken en de kerk van Aduard hebben ook weer het ornamentale glas-in-lood gemeen. Dit heeft zozeer een eigen karakter dat deze overeenkomst veeleer verklaard moet worden doordat de ontwerper van beide gebouwen dezelfde zal zijn geweest dan doordat het glas mogelijk van dezelfde fabriek is betrokken. Verder is Van der Veen de ontwerper van woonhuizen, zoals het herenhuis Kraneweg 9 te Groningen, en vermoedelijk ook van een aantal schoolgebouwen. Het zou zeer de moeite waard zijn om aan zijn

werk nog eens een afzonderlijke studie te wijden.

Het mecenaat van de familie Bos

De generositeit van de familie Bos ten aanzien van de Gereformeerde kerk in Wildervank (GK 1993, p. 65-66) kan nader worden gepreciseerd dankzij gegevens verstrekt door de heer W.H. van der Ploeg te Stadskanaal. Het initiatief is uitgegaan van Kier Bos sr., die buitengewoon succesvol was in de kustvaart. Na zijn dood in 1910 zette zijn zoon Jan het landbouwbedrijf voort dat Kier na de beëindiging van zijn maritieme loopbaan was begonnen. Het was deze Jan die het orgel schonk, onder het beding dat het alleen door hem mocht worden bespeeld. Eerst omstreeks 1930 werd ook aan een andere organist het begeleiden van de gemeentezang gegund.

De boedelscheiding na de Vrijmaking

Eveneens naar mededelingen van de heer Juk wordt hier vermeld dat in 1950 in Roodeschool een nieuwe kerk werd gebouwd, nadat het bestaande gebouw door de rechter aan de Vrijgemaakten was toegewezen. In Uithuizermeeden deelden de synodaal en vrijgemaakt Gereformeerden het kerkgebouw tot 1971, toen de synodalen een eigen bedehuis in gebruik namen. Het kerkgebouw van Overschild, waar de Gereformeerden in meerderheid met de Vrijgemaakten waren meegegaan, werd door deze groepering overgenomen, schreef de heer W. Scherff te Spakenburg, die verder berichtte dat in Kornhorn de rechter eraan te pas kwam: nadat de kerk aan de Vrijgemaakten was toegewezen, hebben de synodalen een eigen gebouw gesticht. Dit was ontworpen

15 en 16 De kerken in Schildwolde (1911) en Siddeburen (1913), die op grond van hun overeenkomst met de kerken van Garrelsweer, Haren en Aduard eveneens aan Y. van der Veen kunnen worden toegeschreven.

door Hindrik Eldering (GK 1993, p. 103). De al genoemde heer Veldman uit Ten Post noemde verder nog Harkstede, Ten Post en Zuidbroek als plaatsen waar de kerkgebouwen naar de Vrijgemaakten overgingen. Mr. E.R. Helder te Apeldoorn vestigde niet alleen de aandacht op de situatie in Uithuizermeeden, maar ook op het *simultaneum* dat tot 1 oktober 1954 ten aanzien van de Westerkerk in de stad Groningen bestond. Op die datum werden de Zuiderkerk en de Parklaan-kerk geruild; oorspronkelijk had de rechter de Zuiderkerk en de Oosterkerk aan de synodalen, de Noorderkerk en de Parklaan-kerk aan de Vrijgemaakten toegewezen.

De maatschappelijke dimensie

Een ingewikkelde kwestie, die bovendien vooral van kerkhistorische aard is, werd aangesneden door de heer A. Bolt te Rotterdam, hierboven al genoemd. Hij betwijfelt of, zoals wij schreven (GK 1993, p. 50), een sociaal conflict in de Afscheiding heeft meegespeeld. Naar hij uit zijn eigen onderzoek meent te mogen afleiden, gaat dit niet op voor Uithuizen en andere plaatsen in Noord-Groningen; daar werd de Afscheiding gedragen door mensen uit uiteenlopende maatschappelijke lagen. Hij zal hierin ongetwijfeld gelijk hebben, maar een en ander neemt niet weg dat het sociale aspect elders wel degelijk een rol heeft gespeeld.

Misschien dat de uitdrukking 'sociaal conflict' hier tot misverstanden heeft geleid, want in haar strikte betekenis genomen was daarvan inderdaad lang niet altijd sprake. Overigens was de desbetreffende passage in het artikel zo voorzichtig geformuleerd dat er niet uit begrepen kan worden dat naar de mening van de schrijvers overal een sociaal conflict mede de oorzaak van de Afscheiding zou zijn geweest. Omdat dit probleem, hoe interessant ook op zichzelf, buiten het eigenlijke onderwerp van het artikel viel, zijn we er toen niet nader op ingegaan.

Hoe dit ook zij, in de meeste gevallen valt waar te nemen dat de Afscheidenen in meerderheid uit de lagere maatschappelijke klassen afkomstig zijn – niet voor niets muntte Abraham Kuyper later in de negentiende eeuw de aanduiding 'kleine luyden' tot een geuzennaam. Zo gezien was de Afscheiding ook een emanci-

patiebeweging van een bevolkingsgroep die in de Nederlandse Hervormde Kerk nauwelijks zeggenschap had⁷. Dit was bijvoorbeeld het geval in Ulrum, de bakermat van de beweging⁸.

In dit verband is Onstwedde van belang. Hier stonden altijd uiterst rechtzinnige predikanten, maar desondanks heeft ook in dit dorp in Westerwolde de Afscheiding zich al snel doorgezet. Door de strenge sociale gelaagdheid van de bevolking was het bestuur van de Hervormde Gemeente in handen van een groep herboeren, waardoor het segment daaronder – winkeliers, ambachtslieden en anderen – nooit enige verantwoordelijkheid te dragen kreeg. De Afscheiding was hier dan ook in sterke mate een uiting van maatschappelijke onvrede⁹.

Verdere literatuur

De heer Juk sprak de wens uit dat in een afsluitende literatuurlijst de vele lokale publicaties, vaak in de vorm van gedenkboeken, zouden worden vermeld, die de laatste jaren over de Gereformeerde Kerken in verschillende plaatsen zijn verschenen. Hoewel daarin gewoonlijk ook aandacht aan de bouw en soms ook aan de inrichting van de kerken wordt geschonken, is van zo'n opsomming afgezien, omdat het hier in de eerste plaats om historische publicaties gaat. Bovendien zijn deze vrijwel alle te vinden in de *Bibliografie van Groningen*, die sinds 1983 verschijnt. Verder zij hier nogmaals verwezen naar *Gemeenten en predikanten van de Gereformeerde Kerken in Nederland. Publikatie ter gelegenheid van 100 jaar Gereformeerde Kerken in Nederland 17 juni 1992* (Leusden, 1992) 395-505, waarin lokale kerkgeschiedenissen uit heel Nederland zijn opgenomen. Aanvullingen worden jaarlijks gepubliceerd in het nieuwsbulletin *Kerkinformatie*, uitgegeven door het Dienstencentrum van de Gereformeerde Kerken in Nederland te Leusden.

De publicatie van 'Gereformeerde kerken in de provincie Groningen' is mogelijk gemaakt door:

- Kema Financieel adviseurs b.v. te Groningen
- Bouwborg Aannemingsbedrijf b.v. te Groningen

17 en 18 De doopvont in de kerk van Aduard (links) toont een treffende gelijkenis met die in Enumatil en is kennelijk in hetzelfde bedrijf in Kornhorn gemaakt: de opbouw van het geheel en het snijwerk op de panelen zijn identiek, voor het overige zijn er enige verschillen.

19 Het interieur van de kerk in Overschild (1879): de banken, met inbegrip van de overhulfsde ter weerszijden van de preekstoel, zijn uit de bouwtijd; de tegenwoordige preekstoel is van latere datum.

Over de schrijver

Dr. C.P.J. van der Ploeg, Winschoterdiep 67C, 9724 GK Groningen, tel. 050-3124535, is als docent architectuurgeschiedenis verbonden aan de Katholieke Universiteit te Nijmegen. Sinds 1982 is hij lid van de redactiecommissie van *Groninger Kerken*.

Verantwoording illustraties

Jan Hovinga, Zuidlaren: 1, 5, 7, 9, 10 t/m 19.
Collectie H.J. Veldman, Ten Post: 2.
Jan Willem van Vliet/EFG, Groningen: 3.
Collectie T.B. Juk, Hattem: 4.
Collectie B.M. Takens, Meeden: 6.
Collectie W. Veldman, Middelstum: 8.

7 Zie: W.J. Wieringa, 'De Afscheiding en de Nederlandse samenleving', in: W. Bakker et al. (red.), *De Afscheiding van 1834 en haar geschiedenis* (Kampen, 1984) 180-221; A. de Groot, 'Sociocultureel en godsdienstig leven in de Noordelijke Nederlanden 1813-circa 1840', in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, XI (Haarlem, 1983) 84-106, hier 92-93.

8 Voor Ulrum zie: I.S. van Weerden, *Spanningen en conflicten. Verkenningen rond de Afscheiding van 1834* (Groningen, 1967).

9 Vriendelijke mededeling van de heer W.H. van der Ploeg te Stadskanaal, die onderzoek heeft verricht naar de omstandigheden waaronder in Onstwedde de Afscheiding heeft plaatsgevonden. Vgl. verder: W.H. van der Ploeg, 'Regio en religie', in: A.P. Crom et al. (ed.), *Anderhalve eeuw gereformeerden in stad en land*, III, Groningen (Kampen, 1984) 45-47.